

Am amikor átadta az olvasóknak négy Arany-könyvét, akkor sem szűnt meg tolla nyugodni. Nemcsak egy-egy szép vers vagy fordítás került ki asztaláról, hanem egy érdekes Zrínyi-dráma is, kitűnő dialógus- és jellemábrázoló képességel. Hogy egykor nem véletlenül éleszthette meg Madách jó drámai magvú, de nehézkes mozgású és nyelvű Mózes-drámáját, amely akkor tiltakozás lett a zsarnokság és idegen uralom ellen, ez a darab jól mutatja, igazolja. Önéletírásában, amelyet annyira szorgalmaztunk, sajnos, csak minisztersége kezdetéig jutott el. Holott e nehéz időkről kevés hitelesebb tanú lehetett volna nála; tárgyilagos beszélgetései, elmélkedései nyomán barátai, jól tudhattuk. Am e nélkül is nagy ajándékot adott életművével nemzeti művelődésünknek.

Németh G. Béla

Vargha Balázs példája

„Vallomás a cédulákról” a címe a *Jelek, jelképek, jellemek* (Bp., 1984) bevezetőjének. Számvetés ez munkával, művel, sorssal: „Nem is az a baj, hogy sok a cédulám, hanem az, hogy minden csomójából cikket, tanulmányt, monográfiát kellene írni. A megírandó cédulák rendjében már formálódó témák száma gyorsabban nő, mint az elkészült tanulmányoké. Ötvenen túl a legoptimistább ember is biztosra veheti, hogy leélte életének felét. Hatvanon túl senki se hiheti, hogy alkotó életének a nagyja még hátra van” (10.). Adósságnak tartja a még meg nem írt tanulmányokat, „évről évre növekvő adósságnak” (11.).

Ragadjuk ki ebből a szavakba foglalt sóhajtásból a forma ügyét, miszerint a forma az adatgyűjtés fázisában elkezd ráerőltetni magát az alkotóra. A *témák formálódása*, ahogyan már a cédulák alakuló rendjében megmutatkozik, az anyag belső rendje szerinti formálódást sejtet. Pedig előfordulhat, hogy valamiképpen a formátlanság a forma. Valamilyen nézőpontból, valakik számára persze. Olyannyira, hogy az *anyag* mibenléte is kérdéses lehet: „Joggal kérdezheti a kedves olvasó – ha egyáltalán volt türelme eddig követni cikcakkos gondolatmenetemet: Miről is szól hát ez a vázlat?” (561.) A szóban forgó gondolatmenet egy nagyszabású transzhisztorikus, transzdiszciplináris tanulmány – monográfia dióhéjban. A kérdés ennek záradékaként hangzik el. A téma itt olyan nagy léptékű, számos szakterületet átfogó „vázlat”-ra képesíti, mint mondjuk Georges Poulet-t a KÖR témája (*Les métamorphoses du cercle*, Paris, 1961). Sőt a „kör” nagy irodalmi korszakokon átívelő pályafutásának félezer oldalas felmérésénél eredetibb és jelentősebb lehet az *ellentétekben mozgó analógiás észlelés és gondolkodás fenomenológiája*. A magyar szerző tökéletesen tisztában volt kezdeményezése jelentőségével: „A szemiotika kutatói – tudtommal – nem vizsgálták meg gondolkodásunk, tájékozódásunk alapformáit, így a leggazdagabbnak, a keresztesnek változatait sem” (565.) – írja, aki már elkezdte ezt a vizsgálatot.

A hatalmas anyag virtuóz előadásához hozzátartozik egy olyan játék, amely mintha megfordítaná a súlyemelés bohóziati válfaját: itt a világrekordot jelentő súlytömeghez társul olyan látszat, mintha papírsúlyzóval folynék a kísérlet. A könnyed, csevegő hangvétel, a laza tartás, a finom mosoly és önironia, a példák, illusztrációk játékos elrendezése kelti ezt a látszatot. A tanulmány címe (*Bukfencsek a fejünkben*) bohócjelenetre utal. A „komoly” alcímmel („Vázlat az x-es szerkezetekről”) együtt ez maga is „keresztesés”. Hát még az a mód, ahogyan a tanulmány végén kidobja a labdát a porondról a *szakértő nagyérdemű* soraiba: „...szeretném hallani anatómusok, neurológusok, pszichológusok, etológusok, esztéták, fizikusok (stb.) véleményét: látnak-e erre felé kutatnivalót?” (565.)

Egy-egy ilyen felfedezésének a sorsa is beleértődhetik abba a gesztusba, amellyel egy értetlen korba nyugőzött tudós, Földi János nyelvtani zsenijének tudománytörténeti távlatait jelölte ki – egyszersmind a mai értetlenség egyik árnyalatát is odavetítve: „Ha a kontrasztív nyelvészet jobban kifejlődik, lehet, hogy újra ráfordul majd a figyelem...” (196.). Vagy: „Mintha a transzformációs grammatikát sejtene meg, úgy gyűjti össze az egymásba hatoló igei és névszói alakokat...” (191.)

Szövegelemző módszerével a modern hermeneutika és a dekonstrukció irodalomtechnológiai műformáit előlegezte meg egy olyan periódusban, amikor nálunk az ilyesminek még se keletje, se divatja nem volt. A hazai irodalomtörténet-írás – ha szabad így általánosítani – a maga kimért, szigorú taxonómiája szerint prejudikálta a kutatási eredmények írásbeli kifejezésének műfajait, tematikai tartományait és legfőképpen a határait. Legmagasabb polcra az ún. *szintézis* került, s leginkább pusztán önérdemeikkel vívhattak ki talpalatnyi helyet maguknak az olyan vegyesrendű, változatos tematikájú, módszerű és nyíltan, sőt kihívóan „esszéizáló” tanulmányok, mint amilyenekkel Vargha Balázs tűnt ki. Kitűnt anélkül, hogy valaha is engedményt tett volna a szakmaiság taláros külsőségeinek. A kor iratlan irodalomtudományi jogszokásai és a publikálás államilag intézményesített műfaji demarkációs vonalait folytán (például külön tudományos és külön népszerűsítő kiadóvállalatok, külön-külön díjszabás tanulmány és esszé számára) az illetén fennhéjázás az *ismeretterjesztés* könnyű műfajának gyanújába keveredett. Amire aztán nem volt jogorvoslat, s amitől nem is lehetett egykönnyen megszabadulni. Őt virtuóz tudása, megfélemlíthetetlen játékos kedve megóvta az efféle beskatulyázástól. Az viszont aligha véletlen, hogy az eljárásait igazolni óhajtó kritikának igen részletesen, már-már magyarázkodva kellett foglalkoznia módszerének különös vonásaival. Két nagy szakmai tekintély sorait hívom segítségül azokhoz a műveletekhez, amelyek megvilágíthatják, mennyire előtte járt korának az irodalomkutatás formái és műfajai tekintetében.

Más szóval az a már-már „veszélyes” sokszerűség, sokoldalúság, jártasságának, érdeklődésének szélessége, szövegközelsége, nyomozókedve, stílusbravúrijaival elegyült ironiája, s végül, de nem utolsó sorban *irodalmi vénája* nem pusztán a kutatóegyéniség jellemzői, hanem egyszersmind olyan tulajdonságok is, amelyek széleskörű igazolást és elismerést csak a kánon megváltozásának időszakában, a modern hermeneutika és a dekonstrukció (vagy éppenséggel a hazai „deKON” vagy posztdeKON) közkinccsé vált eljárásainak közegében nyernek.

Érdekes az is, hogy a „jellemrajz” mint tudományos műfaj ebben az új közegben már nem határeset. Elfoglalja természetes helyét a szépirodalom és a szépirodalommal foglalkozó irodalom kölcsönösségében. Annak idején Yulow Viktor dicsérő szavaiban egyszersmind az eljárás apológiája is benne volt: „Az élet- és személyiségrajz felépítésében logika és fantázia szoros egységben segíti Vargha Balázst, s könyvének sodrása, érdekessége főleg a kutató kíváncsiság, a nyomozó izgalom hiteles átadásának köszönhető” (It 1976. 449.). A ma már természetes törekvés arra, hogy ne lezárt, folytathatatlan értelmezést állítsunk elő, még kénytelen különleges erényként és veszélyforrásként feltűnni Kovalovszky Miklós bírálatában: „A nyomok azonban néha fölismerhetetlenné mosódnak, a semmibe enyésznek, vagy zsákutcába vezetnek. A megtorpanó nyomkereső ilyenkor legálább azzal próbálkozik, hogy föltevések, kérdések megfogalmazásával ösztönözön másokat a megoldás keresésére” (It 1985. 747.).

Yulow Viktor tudja, hogy a „biográfiai-filológiai »close reading« (It 1976. 450.) és az emberi helyzetek, jellemállapotok, szerelmi és baráti, haragosi és egyéb in-

terperszonális relációk már-már regényes szövegfestménye bonyolult együttállást alkot. A kitűnő filológus-teljesítménynek és a „szövegek »mögé« nézni”-tudásnak feltétlen elismerés jut. Mégis, ez a megközelítés Riedl Frigyes Arany-könyvéhez hasonlóan „kilóg” abból a sorból, amit a hazai irodalomtörténet-írás íratlan kánonja szab meg visszamenőleg is. (Még napjainkban, a hermeneutika és a történetírás integratív kombinációja idején is ez képezi az akadémikus mércék alapját.) Kilóg azonban nemcsak a szövegközeli jellemzést tekintve („jellem” itt: életrajzi, életműi személyiség, egy-egy mű személyisége és személyessége, sőt egy-egy stíluskaraktéré), hanem a szövegben való „bennélése” folytán is. Azt hiszem, ez a „bennélés” legalábbis részben a Yulow Viktor által dicsért „intimitást” jelenti. Vargha Balázs Csokonai-könyvéről írt így: „Tagadhatatlan: ez a portré és életrajz minden eddiginél gazdagabb, léletszerűbb. És főleg intimebb” (uo.). De hogy mégis kilóg a sorból, az akkor derül ki, amikor a kritikus az eladás *komolyságát, távolságtartását* hiányolja: „Hősével kissé komázó, enyhén deheroizáló hangneme jó arra, hogy emberi közelségbe hozza a költőt. De arra nem, hogy végül el is távolítsa: mert így válna nemcsak valódivá, hanem igazzá is: a maga emberfelettségében” (452.).

Feltételezhető-e, hogy amit a bíráló a komolyság és távolságtartás hiányának tart, az nem holmi „bennfentesség”, hanem valóságos „bennlét” velejárója? Vagyis nemcsak „biográfiai-filológiai »close reading«” jellemzi Vargha Balázs eljárását, hanem a *poétikai* szoros olvasás is. Ez egyfajta empatikus együttgondolkodást jelent. Az értekező prózára is kiterjesztve érzékeljük ezt az együttgondolkodást például a *Jelek, jelképek, jelleme*k Földi János és Arany *grammatikai* gondolkodásmódjáról szóló tanulmányaiban. Ezt a kiterjesztést más irányokban is igazolhatónak érzem. A költészet életrajzi, jellemszerű háttéréről, vagy inkább fogantatásáról is bebizonyosodik, hogy az ilyen szövegértés bensőségesen poétikai.

Alkotótársi ez a poétikai empátia. A *Magyar! Hajnal hasad!* szövegváltozatait veti össze: „Nem változtatta meg (tehát négy év múltán is helyesnek találta) az első sorpár rejtélyes enjambement-ját. Mik lehetnek ezek a »tömött javaink«, amelyekről a haza nem tagadhatja meg a valódi örömet? Értjük, de értelmezni mégis bajosan tudnánk. A nyelv kifejezési lehetőségeit feljebb csigázó Csokonai egyik találánya ez. Kisdíák korában is mindig kivágta magát, ha egy nyelvi szerkezet nehezebben akart kialakulni. S mindvégig élt azzal a költői jogával, hogy a használatos fordulatokat soha nem hallottakkal váltogassa” (233–234.). Még bensőbb látásmódról tanúskodik az, ahogyan „az egykorú metszetek stílusában” észleli a versbeli látomást, majd mint „barokk színpadi jelenetet” ragadja meg. S noha Yulow Viktor a máig definitív irodalomtörténet-írás-kánon nevében nem indokolatlanul hiányolja a „stílustörténeti szempontokat” (It 1976. 452.), éppen ez a hiány teszi megfoghatóvá a transzhisztorizáló módszer előnyét. Egy-egy ilyen felfedezésével Vargha Balázs kilép a leíró stílustörténet lineáris kronológiájából, s a „mérteni” problémát „topológiai” eljárással, egy másik (virtuális) kronológiai dimenzió keresztül juttatja megoldáshoz. Így „megszüntette örzi meg” a stílustörténeti szempontot: „... nem rekedt meg a barokk szcenikánál. Klasszicizáló motívumokat gyűjtött hozzá a kor divatjából és antik tanulmányaiból. Mi már azt is tudjuk, hogy ezekkel a barokk eredetű tablókkal a romantikus magyar epika motívumkincsét készítette elő (235.).

Hogy ennek a poétikai szoros, sőt beleérző olvasásnak a státusa milyen határhelyzetben volt a kanonizált irodalomtudomány-felfogás műfaji hagyományai-ban, azt a Yulow-recenzió egyik szintén elismerő, de magára a jelenségre igen

érzékenyen reagáló részletével próbálom megvilágítani: „Szinte példátlan, hogy ez a fő célkitűzésében népszerűsítő könyv gyakran dolgozik a még sokszor a fiatalabb irodalmár-nemzedék szemében is száraz, unalmas szövegfilológiai módszerekkel, bizonyításokkal. Pedig ahogy például a *Földi Rózsa*, *A tihanyi echóhoz* szövegváltozatait egybeveti, s abból élet- és fejlődésrajzi, valamint a költő alkotásmódjára vonatkozó következtetéseket von le, az nemcsak tanulságos, hanem még a laikus számára is izgalmas” (It 1976. 451.). Ez a „szinte példátlan” határhelyzet, s ez a szövegfilológián alapuló élet-, fejlődésrajzi és poétikai komplexitás ma inkább természetes, mintsem kiütköző, s ugyanígy változtak meg a „laikus” és a szakmabéli közötti különbségtéves dimenziói. Az idő tájt azonban Vargha Balázs tudományelméletének határhelyzete abból adódott, hogy a szövegértelmezésnek – az érvényes tudománykánon negatív hatása alatt – többnyire olyan (életrajzi, mentalitás-, illetve jellemrajzi) centruma képződött, amely kuriozitásánál fogva elsődlegesnek tetszett, de kívül esett a szövegértelmezés hatályos poétikai tartományán. Ezáltal ezt az utóbbit valósággal excentralizálta.

Tájékozódásérzékünket megbolydíthatja az ilyen excentralizált ciklikus mozgás. Vargha Balázs szögezte le 1969-ben *Arany János Budapestje* címmel a Budapest című szaklapban megjelent négy közleményében, majd az Arany tájkép-verseiről szóló tanulmányának *Magyar impresszionista 1850-ben* című fejezetében: „Claude Monet tízéves, Édouard Manet is csak tizenhét, mikor Arany már tökéletes impresszionista képet festett – versben.” („*Állok Dunánk szélén a pesti parton...*” *Irodalmi városképek*. Bp., 1973. 77.). A publikálás és a cím jellege szinte elfedi az aktuális névumot, Arany zsenialitásának ezt a világirodalmi, sőt „világművészeti” szintű kinyilvánulását. (Így én is csak utóbb döbbsentem rá, hogy tanulmányában minden részletét, adalékát, távlatát megtalálom jóval későbbi, de akkor eredetinek vélt megfigyeléseimnek.)

Az ilyen excentrikus körökben van *haladás*. Az irányt azonban a változások közepette nem könnyű pontosan észlelni, az a benyomásunk támadhat, hogy a döntő, centrális vonatkozás az élet- és jellemrajzi mozzanat. Mint ahogyan az is. De nem úgy, miként szokásos: itt az életrajzi, jellemrajzi, interperszonális vonatkozás egészében alárendelt része a poétikai hatáseggyüttesnek. Ez persze gyökereken más szemlélet, mint a poétikai értéket az őt megillető komolysággal méltató, a fenséges érdekében távolságot tartó beállítódás. Aminek szintén megvan a maga hatástörténeti helye, szerepe, de ami persze minden veszteség nélkül föl is cserélhető a szakszerűvé tett empátia módszerével és hangnemével. Ez a másik nézpontról komázásnak, az intimitás túlhajtásának látszik. Pedig itt mintegy működése közben jelenik meg az esztétikai meg nem különböztetés gadameri ideája, a dekonstrukció felől tekintve pedig a kritikai és a művészi szöveg el nem különbözésének fázisa.

A magunkfajta intertextuálisan éli le életidejének nagyobb részét. S most, amikor egy olyan tudóssal létesíték intertextuális kapcsolatot, akit életében nem ismertem, nem tudom holtnak érezni. Akármilyen szentségtörés ez: itt áll előttem elevenen az a szellemisége, amit életvilágából nekem juttathatott. Barátság sugárzik ebből a szellemi alkatból, mérhetetlen jóindulat az ismeretlenek, az ismeretlenség, az Ismeretlen iránt, melyben maradandó felismeréseinek létalapja rejtett.

Szili József